

С.Дровозюк

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СІЛЬСЬКОГО
“АКТИВІСТА” 20-30-х рр. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Сучасна світова історіографія характеризується утвердженням культурно-антропологічної парадигми, що ставить людину з її свідомістю, почуттями, стереотипами поведінки у центр уваги історичної науки. Саме людина становить зміст новітніх напрямів історичної думки, репрезентованих культурною та структурною антропологією, історією повсякденності, мікроісторією¹. Для української історичної думки, що тривалий час була “скована” спрощеним економічним детермінізмом, проблема “людини в історії” набуває фундаментального значення. Історіософські та історіографічні праці останніх років вказують на необхідність пошуку підходів та пізнавальних засобів, які дозволили б наповнити ідею “людського виміру” історії конкретно-історичним змістом.

Одним з напрямів реалізації людинознавчих можливостей історичної науки, дослідження історії “знизу” і з “зсередини”² є “занурення” у повсякденне духовне життя українського селянства. Йдеться, зокрема, про 20-30-ті роки ХХ ст., коли духовна сфера українського селянства зазнала глибоких змін, деформацій та руйнувань. Ставлячи завдання дослідити духовне життя українського селянства, маємо врахувати, що за своїми ментально-духовними ознаками воно було неоднорідним, тому поширення на всю селянську масу однозначних характеристик, як це часом робиться в історичних працях, не наблизить нас до пізнання історичного минулого. Необхідно, на нашу думку, дослідити внутрішній світ тих його представників, які своєю поведінкою та світобаченням помітно виділялися з основної маси, істотно впливали на формування морально-психологічної атмосфери. З

такої точки зору значний інтерес становлять сільські “активісти”, як найдіяльніші учасники більшовицьких соціальних експериментів.

Питання соціально-психологічної природи «активізму» може розглядатися у досить широкому контексті – адже воно «зав’язане» в єдиний вузол з такими аспектами історії 20-30-х рр., як політичні технології більшовицького режиму, взаємовідносини влади і селянства, «перевиховання» українського селянина та формування «нової людини», структура та функції сільського адміністративного апарату тощо. Отже, питання соціально-психологічного портрета сільського “активіста” є органічною складовою проблеми духовного життя українського селянства 20-х - 30-х рр. ХХ ст., тому першочерговим завданням на сучасному етапі дослідження є його історіографічний аналіз.

Упродовж десятиліть соціально-психологічний портрет сільського “активіста” “підганявся” під стандарти радянської “нової” людини. Співвідношення “світла” і “тіні” у цьому портреті контролювалося комуністичною партією, тому критична оцінка поведінки сільських “активістів” дозволялася історикам лише в ті й мірі, в якій це робила сама партія з тактичних міркувань. Контроль над духовним світом людини був неодмінною умовою стабільності режиму, тому соціально-психологічні аспекти історії українського селянства ґрунтовно не досліджувалися ні у конкретно-історичному, ні в історіографічному плані. Радянські історіографи орієнтували істориків на утвердження міфу про психологічний перелом у свідомості мільйонів селян, що ніби то виявився у масовому колгоспному русі³. В історіографічних дослідженнях заперечувалося твердження “буржуазних” істориків про те, що комітети бідноти склалися з “п’яниць і кримінальних елементів”, хоча достатніх аргументів для спростування цих характеристик не наводилося⁴. Слід сказати, що проблема “простої людини”, “людини революційної епохи” була поставлена в радянській історіографії у 80-х рр., однак її моделювання здійснювалося в руслі традиційної для того часу антитези індивідуалізму і колективізму⁵.

Помітні зрушення в історіографічному осмисленні суспільних трансформацій 20-30-х рр. відбулися в останні роки. На основі досвіду світової історіографії обґрунтовано психоаналітичний підхід до історії (Удод О.А.)⁶. Визначені психологічні аспекти соціально-політичних процесів в українському селі в період колективізації (Коцур В.П.)⁷ та молодіжного руху (О.В.Зінько)⁸. Здійснюється історіографічний аналіз взаємовідносин українського селянства і влади (Тростогон А.М.)⁹. Історіографічні аспекти

зазначеної проблеми частково розглянуті у працях з історії селянства (Романець Н.Р., Обласова О.І.; Саричев В.І.; Смирнов В.М та ін.)¹⁰. Однак духовне життя українського селянства, в тому числі соціально-психологічний портрет його окремих груп, в історіографічному плані ще не досліджені. Така історіографічна ситуація вказує на необхідність активного моніторингу історичного знання у зазначеній сфері з точки зору його теоретичних засад, структури та дослідницького інструментарію.

Мета даної розвідки – спробувати на основі аналізу літератури виявити основні підходи до реконструкції соціально-психологічного портрета сільського “активіста”, оцінити його образ, створений істориками, і визначити можливі напрями конкретно-історичного дослідження “активіста” як людини тоталітарної доби.

У руслі досліджуваної проблеми значний інтерес становлять підходи вчених 20-30-х рр., які успадкували традиції народознавства ХІХ ст. В той час було помітне зростання інтересу до тих життєписів, “що їх писали селяни, низові діячі, скромні представники громадського активу села або ж містечка”. Увагу дослідників привернули біографічні матеріали, що свідчать про переживання людини з маси, «накреслюють процес розвитку її «політичної свідомості»¹¹. Досить самобутнім явищем, що мало ознаки антропологічного підходу, була концепція “фольклорного” дослідження сільських інституцій, запропонована В.Петровим. Його міркування можна розглядати як реакцію на “методичні листи”, що надходили з Москви і вимагали від українських народознавців дослідження праці сільрад, кооперації, комсомолу тощо. В.Петров, розглядаючи методи дослідження сільських суспільних інституцій, запропонував, не обмежуючись офіційними документами, “списати живих людей, автобіографію голови сільради, оповідання й спомини про колишніх голів сільради”, “записати на засіданні сільради промови найколеритніші й найяскравіші, ... гостре слово й окремий вираз, приказку чи оповідання”. Істотне методологічне значення мала пропозиція досліджувати життєві явища в “реальній комплексній зв’язаності” та мати на увазі не тільки методу цифр, “але й факт, слово, людину”¹². Ці висловлювання вказують на те, що проблема “людини в історії” перебувала в центрі української народознавчої думки 20-х рр.

Партія більшовиків, допустивши неп з тактичних міркувань, прагнула мати об’єктивну інформацію про соціально-політичний

стан в українському селі. Ця інформація необхідна була для оперативного реагування на явища, що становили загрозу режимові. З цією метою у 20-х рр. були проведені дослідження, у яких значне місце відводилося “опорі” радянської влади - сільським комуністам, комнезамівцям та комсомольцям. За версією С.Когана, який узагальнив матеріали, зібрані Київський губкомом КП(б)У, комнезамівці донепівського періоду у своїй діяльності керувалися революційною свідомістю і руйнували майнові підвалини старого ладу для того, щоб самим використати здобуті експропріацією блага в інтересах збільшення свого добробуту. Обстеження комнезамів Київщини зафіксувало прагнення верхівки КНС захопити у свої руки весь радянський і громадський апарат села¹³. Водночас на основі аналізу матеріалів ЦСУ було виявлене тривожне для влади явище, спричинене непом – прагнення частини комуністів “жити в мирі з куркулем”¹⁴.

Певний інтерес становлять також висловлювання представників більшовицької еліти щодо походження та деяких соціально-психологічних ознак тієї частини селянства, яка була найтісніше пов’язана з більшовиками. Г.І.Петровський визнав, що “... в ході революції серед незаможного селянства утворилася декласована частина тільки лише для пільг...”¹⁵. Саме ця частина сільського комуністичного активу, що сформувалася в період громадянської війни, в умовах непу, як писав Е.І.Квірінг, “...зіпсувалася, стала на шлях зловживань, хабарництва, пияцтва...”. На його думку, “ такі зіпсовані комуністи особливо цупко тримаються своїх посад, бо це дає їм змогу жити розпусно,- а через це вони тероризують селянство...”¹⁶. Згодом Й.Сталін у поведінці своїх активістів побачив тільки те, що вони “втратили на хвилинку ясність розуму і тверезість погляду”¹⁷.

В радянській історіографії деякі характерні риси “активістів” були виділені у зв’язку з критикою “перегинів” у колгоспному будівництві. Історики визнали, що “в ряді випадків” щодо куркульства допускалася “зверхреволюційність”. Це пояснювалося тим, що «сільські активісти іноді не знали міри», а також “ненавистю, яка нагромадилася за багато років у батраків і бідняків до куркульства як класу експлуататорів і гнобителів”¹⁸. Поведінка активістів під час проведення колективізації була охарактеризована як “нездорова ініціатива” окремих недосвідчених і політично незрілих комуністів на місцях¹⁹.

У працях, що з'явилися у період хрущовської "відлиги", було вказано на ряд негативних рис, притаманних працівникам сільрад: пияцтво, бюрократизм, хабарництво, грубе поводження з виборцями, свавілля. Водночас промовистим є також ставлення істориків до тих партійних діячів, які вважали, що в комнезамах переважають "паразитичні елементи бідноти", в той час як справжні господарі з числа бідноти до них не входять. Така позиція розглядалася як "наклеп на класову організацію бідноти"²⁰.

В той же час портрет сільського активіста набував реалістичних обрисів в діаспорній та емігрантській та літературі. Зокрема, яскраву соціально-психологічну характеристику має, що приєднався до революції і на яких опирався режим, дав Г.Наш у праці "Соціалізм, хамство та правовий лад". Як одну з найхарактерніших рис, притаманних соціальному "низам", він виділив егоїзм, "вузько-особистий інтерес" і застеріг від "обоготворіння мужика й робітника"²¹. М.Вербицький, характеризуючи комнезамівський актив як безідейне, аморальне та низькоегоїстичне сільське шумовиння, разом з тим виділив сільським комуністів та комсомольців, які повірили у демагогічну пропаганду, захопилися революційною романтикою і за інерцією стали знярядям в руках Москви²². Поведінку сільських "активістів" в умовах розкуркулення та колективізації висвітлив Д.Соловей²³.

Постать сільського «активіста» почала чіткіше вимальовуватися в кінці 80-х – на початку 90-х рр. Зокрема, був описаний тип сільського «активіста», який не мав чітких уявлень про шляхи перебудови суспільства і наївно вірив у те, що одним стрибком можна перескочити в соціалістичне «царство достатку», варто лиш «притиснути» заможного селянина і об'єднатися в колектив²⁴. В цей час значно поглибився аналіз соціально-психологічних передумов масового насильства, до якого були причетні сільські «активісти». (В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький)²⁵. У контексті досліджуваної проблеми варто розглядати також праці з питань становлення сільської номенклатури (М.С.Дорошко)²⁶.

Сучасна історіографія розглядає радикальну частину "активістів" як продукт громадянської війни. Російській історик В.П.Булдаков виділив групу, схильну до революційного лівацтва, ідеологізовану частину юнацтва, що духовно з'єдналася з уцілілою частиною фронтовиків (у значній мірі фізично і психічно травмованими війною і наступними господарськими невдачами)²⁷. Має рацію Г.Капустян, яка вважає, що соціальне нетерпіння і

перевернуті стереотипи поведінки, які виникли на хвилі революційного психозу, вимагали постійного підживлення в певних пауперизованих соціальних прошарках і влада успішно використала ці особливості соціальної поведінки бідняків²⁸.

Прагнення істориків збагнути соціально-психологічний феномен “активістів” як представників сталінської епохи відображене у запитанні, поставленому С.Кульчицьким: «Чи були вони тільки гвинтиками бездушної державної машини?». Відповідаючи на нього, автор розділив виконавців репресивної політики на дві групи: ті, що «робили кар’єру, «працювали» не за страх, а за совість»; і ті, що відкрито чи приховано саботували вказівки з центру²⁹.

Проблему духовної сутності “активістів” та їх типології поставила Л.Коваленко, яка намагалася з’ясувати витoki їхньої жорстокості. Серед “активістів” вона виділила тих, хто увірував у “світле майбутнє” й активно напертав до своєї віри інших (частина з них “робила революцію” і пройшла громадянську війну), а також ледарів, п’яниць, крадіїв, які не мали у односельців ані найменшого авторитету (“злаякісна пухлина на тілі сільської громади”)³⁰.

За останнє десятиліття з’явилася низка публікацій, у яких на основі архівних матеріалів детально висвітлена поведінка активістів під час розкуркулення та колективізації. Серед праць, що вийшли у 90-х рр., значною увагою до “гвинтиків” сталінської тоталітарної системи відзначається книга І.Г.Шульги “Людомор на Поділлі”. На основі архівних документів автор показав поведінку “активістів” під час розкуркулення, колективізації та голоду 1932-1933 рр., яка характеризується неймовірною жорсткістю. Він вивів кілька типів “активістів”: “п’яниці”; “такі, яким жорстокість, безконтрольність, необмежена влада над людьми приносили насолоду”; “декласований елемент”. Були, на думку автора, й “чесні, глибоко переконані у світлому комуністичному майбутньому”, однак їх “можна було перелічити на пальцях”. І.Г.Шульга заторкнув питання мотивів участі у репресивних заходах. Зокрема, йдеться як про зовнішні чинники (“з примусу”), так і про внутрішні (“добровільно, із запалом”). Співвідношення цих чинників має важливе наукове значення для соціально-психологічного аналізу. Автор вказав на особливу роль преси, радіо, постанов парії та уряду у створенні морально-психологічної атмосфери, у якій у “активістів” з’являлося бажання “відвести душу” та “показати свою вищість від сусіда”³¹.

Ряд істотних штрихів до опису діяльності “активістів” під час розкуркулення додала Л.Гриневич, яка звернула увагу на те, що сільські активісти часто не зупинялися перед побиттям, шантажем “куркулів”, зведенням особистих рахунків за давні образи, всіляко знущались над людьми, привласнювали майно “розкуркулених”. Повідомлення про поведінку “активістів” вказують на те, що їх маса не була однорідною. Як пише Л.Гриневич, для декого з них докори людяності виявилися непереборними і вони відмовлялися брати участь у розправі над сусідами (“Вбийте нас, але ми не підемо виганяти когось з хати”)³².

Детальна картина поведінки “активістів” під час розкуркулення та колективізації висвітлена у працях з історії Поділля, зокрема, вказано на “велику запопадливість”, з якою сільські “активісти” вилучали останні зернини у голодних селян (Рибак В.І., Матвєєв А.Ю.)³³. Проаналізовані архівні документи, у яких детально описуються методи знущань та катувань, застосовані “активістами” (Петренко В.І.)³⁴. Ця “технологія” катування насичена діями, що мають важливе значення для соціально-психологічного аналізу, проливають світло на їхній внутрішній світ. Зокрема, привертають увагу театралізовані, карнавальні елементи, що були результатом імпровізації “активістів”. Така специфічна поведінка дає підстави виділити особливий психотип “активіста”, який не вдовольнявся простим застосуванням сили, примусу, а перетворював їх на своєрідні міні-видовища із певним сценарієм та атрибутами. Принагідно зазначимо, що в сучасній літературі “театральність” виділяється як характерна риса терористичного типу особистості³⁵.

Важливою є проблема соціального походження та формування корпусу сільських “активістів”, критерії їх відбору для реалізації репресивних акцій. С.Кульчицький та Є.Шаталіна констатували, що для формування «активу» з числа незаможників влада проводила “виховну роботу”, використовувала моральне та матеріальне заохочення. З міркувань авторів випливає висновок, що відбір “активістів” для здійснення репресивної політики здійснювався безперервно саме за морально-психологічними ознаками. Ставка робилася на тих, які свідомо, “без страху і докору” брали участь у репресивних заходах, а інших відкидали під час перевиборів, чисток, інспекцій як “лібералів”, “підкуркульників” тощо³⁶.

Для реконструкції соціально-психологічного портрета сільського “активіста” важливе значення має аналіз як конкретних дій та

вчинків, так і висловлювань, що зафіксовані у документах. В сучасній історичній літературі натрапляємо на висловлювання, що вказують на певні особливості психіки сільських “активістів”. (“Хто не хоче йти до колективу, тому будемо дерев’яною пилкою різати руки”, “Хто б не був: колгоспник, бідняк, шкуру з нього здеру, розбарахолю і вишлю на Північ”³⁷, “Хто буде проти колективізації, проти тсозу, ми будемо спалювати у крематорії та їх попелом підживлювати поля тсозів”³⁸). До речі, в лексиконі “активістів” серед засобів залякування найчастіше зустрічаються Соловки.

Соціально-психологічний портрет “активіста” суттєво доповнився у процесі дослідження голодомору 1932-1933 рр. Особливо промовистими є матеріали про катування ними селян, в тому числі й дітей, опубліковані В.І.Марочком (пекли вогнем, кололи голками, били, тримали без води і їжі, виламували руки, тиснули пальці дверима)³⁹. Очевидно, є слушним міркування, що саме ці “активісти”, позбавлені людських якостей, вижили у процесі відбору, здійсненого голодом⁴⁰. Вже нині за працями українських істориків можна скласти вражаючий реєстр прийомів та засобів катування селян, що може становити неабиякий інтерес для психологів.

Серед сільських активістів особливо виділялися комсомольці. Вже в перших нарисах з історії ЛК СМУ були виділені деякі психологічні особливості молодих “активістів”, для яких “не книжка, а обріз був головним сподвижником”, подані зразки специфічної поведінки “полум’яних” підлітків, “роздратованих” непом⁴¹. Молодь характеризувалася тим, що легко захоплювалася псевдоромантикою участі у боротьбі з “класовим ворогом”⁴². В.І.Прилуцький, який дослідив діяльність молоді в умовах формування тоталітарного ладу, підкреслив, що з початком курсу на суцільну колективізацію та ліквідацію куркульства як класу серед багатьох комсомольців запанували настрої часів воєнного комунізму, вони взяли надзвичайно активну участь у виконанні адміністративно-міліцейських функцій. Комсомольці відігравали керівну роль у багатьох комісіях з розкуркулення, брали участь у антицерковних акціях та відібранні хліба. З морально-психологічного погляду становлять інтерес факти відмови молоді від батьків. Водночас частина молоді активно виступала проти цих заходів⁴³.

У процесі реконструкції соціально-психологічного портрета “активіста” на перший план виступає питання мотивів участі цього

соціального прошарку у репресивних акціях режиму та природа виявленої при цьому жорстокості. Зокрема, в сучасній літературі жорстокість “активістів” іноді пояснюється низьким рівнем освіти на культури, що є недостатньо переконливим. Адаже та частина “активістів”, яка не виявила справжньої більшовицької “твердості”, мала таку ж освіту, як і ті, які безпосередньо здійснювали терористичні заходи. Очевидно, відповідь на це питання слід шукати у самій структурі особистості. Дослідники називають такі мотиви участі у розкуркуленні: мрії про царство соціалізму та заздощі, “прагнення пожитися”⁴⁴; прагнення збагатитися за рахунок розкуркуленого майна⁴⁵; те, що вони були голодні⁴⁶.

Отже, помітні два періоди, коли суспільно-історична думка найближче підійшла до розкриття духовної сутності сільського “активіста”: 20-ті рр. ХХ ст.; 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. За останні роки до соціально-психологічного портрета сільського “активіста” історики додали ряд істотних рис, однак його реконструкцію ще не можна вважати завершеною. Тому фігура сільського “активіста” як людини тоталітарної доби може стати предметом спеціального конкретно-історичного дослідження.

При побудові соціально-психологічної моделі “активіста” слід врахувати думку А.Я.Гуревича, що вивчення ментальностей людей певної епохи і соціально-культурної формації навряд чи може обмежитися відтворенням характерних рис, спільних для всіх людей. Продуктивнішою є спроба реконструкції спектру ментальностей, специфічних для того чи того суспільного прошарку, в залежності від його професійного, правового, освітнього, вікового статусу⁴⁷. При цьому варто врахувати, що дослідження людини як особистості передбачає визначення також мотивації її поведінки і діяльності в залежності від мети і цінностей, що утворюють її внутрішній світ; світогляду і ставлення до оточуючого світу; характеру і нахилів⁴⁸. На нашу думку, сільський “активіст” має бути ретельно досліджений на конкретно-історичному рівні у контексті повсякденного життя українського села 20-30-х рр. Для цього необхідна подальша стратифікація селянської маси не тільки за майновими, а й за морально-психологічними ознаками. Особливо продуктивними ці досліди можуть виявитися у контексті регіональної історії на рівні кожного конкретного села. Важливо дослідити біографії цих індивідів, їх соціальний досвід, з’ясувати репутацію у селянській громаді, виявити характеристики, що давалися їм селянами, подивитися на них крізь призму традиційної селянської моралі.

Зрозуміло, що соціально-психологічний портрет сільського “активіста” з конкретно-історичної точки зору не може зводитися до суто психологічних характеристик. Психоаналіз сільського “активіста” як агента влади варто здійснювати у контексті соціально-політичного життя. Насамперед необхідно встановити персональний склад активу, його динаміку і відбір у процесі “чисток”. Важливо охарактеризувати “активістів” за соціальним походженням, рівнем освіти, видами діяльності, майновими, віковими та світоглядними ознаками, простежити поведінку у різних життєвих ситуаціях.

З’ясування соціально-психологічної сутності сільського “активу” має важливе значення для характеристики суспільства в цілому, його здатності виділяти із свого середовища жорстоких виконавців політики тоталітарних режимів. Реконструкція психотипу сільського “активіста” проллє світло не лише на конкретні механізми репресій 20-30-х рр., а й загалом допоможе з’ясувати роль “активізму” в історії людства.

Для реалізації поставлених завдань необхідно значно урізноманітнити джерельну базу, використати психоісторичний підхід до історичних джерел⁴⁹ та досвід провідних психоаналітиків світу⁵⁰.

1. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII- початок XX століття).- К.:Генеза,2000.-С.2;
2. Гуревич А.Я. Двоякая ответственность историка // Новая и новейшая история.- 1997.-№5.-С.76;
3. Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму. Историографический очерк.-М.:Мысль,1975.-С.268-269;
4. Чернобаев А.А. Проблема комбедов в современной буржуазной историографии // Вопросы истории.-1975.-№11.-С.27;
5. Козлов В.А. Человек революционной эпохи (К методологии исторического исследования) // Советская культура. История и современность. Сборник статей.-М.:Наука,1983.-С.186-202;
6. Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен.-2000.-№3.-С.12-13;
7. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія).-К.: Наукова думка, 1998.-С.250, 254;
8. Зінько О.В. Молодіжний рух в УСРР у 20-ті роки (історіографічний аналіз літературних джерел 20-х-30-х років) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-К.,1993.-23 с.;

- 9.Тростогон А.М. Українське селянство і влада в 20-ті рр. ХХ ст.: історіографія // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України.-Луганськ: Вид-во СНУ ім.В.Даля,2002.-С.221-224; 10.Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблеми взаємовідносин (На матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ,1995.-18 с.; Обласова О.І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження).-Дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ, 1998.-218 с.; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. ... дис. канд. іст. наук.-Дніпропетровськ, 2000.-17 с.; Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики.-Х.:Майдан, 2002.-304 с.
- 11.Білий В. «Автобіографія чи спомин революції» // Етнографічний вісник.-1926.-кн.2.-С.63-67;
- 12.Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.12-21;
- 13.Коган С. Аграрная революция на Киевщине: к вопросу о социальных и политических процессах на селе (из материалов, собранных и изученных губернским комитетом КП(б)У на Киевщине).- К.: Государственное издательство Украины,1923.-С.14,15;
- 14.Гайстер А.,Левін А. Сільський комуніст // Більшовик України.-1929.-№5.-С.36;
- 15.Петровський Г.І. Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм.-Х.: ДВУ, 1927.-С.23; 16.Партія і село. Статті й промови за 1924 рік проводирів комуністичної партії (більшовиків) України тт.Гр.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Клірінга.-Х.:Червоний шлях,1925.-С.87;
- 17.Сталін Й. Питання ленінізму. Вид. 11.-К.:Українське вид-во політ. літератури,1947.-С.253-257;
- 18.Пашенко А.Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929-1937 рр.).-Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове вид-во,1961.-С.28;
- 19.Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні.-Львів: Вид-во львівського ун-ту,1965.-С.58; 20.Загорський П.С.,Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян.-К.: Вид-во АН УРСР,1960.-С.89;
- 21.Наш Г. Соціалізм, хамство та правовий лад.-Прага,Львів,Ляйпціг: Вільна спілка,1923.-С.10;
- 22.Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. Заплянований штучний голод в Україні 1932-1933 років.-Лондон,1952.-С.10;
- 23.Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Репринтне вид.-Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993.-С.154, 182-192;

24. Діброва С. Перелом. Науковий аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932-1933 роках // Наука і суспільство.-1989.-№1.-С.16;
25. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К.:Либідь,1991.-С.151-170;
26. Дорошко М.С. Становлення сільської номенклатури в УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). - К., 2000.-С.58-68;
27. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия.-М.:РОССПЭН, 1997.-С.267;
28. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы нэпа // Отечественная история.-2001.-№5.-С.169;
29. Кульчицький С. 1933: трагедія голоду // Літературна Україна.-1989.- 26 січня;
30. Коваленко Л. Духовна руїна // 33-й: Голод. Народна книга-меморіал.- К.: Радянський письменник,1991.- С.22;
31. Шульга І. Людомор на Поділлі.-К.: Республіканська асоціація українознавців,1993.-С.74-75;
32. Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима-весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології і поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць .-К.,2003.- Вип.7: спеціальний.-С.290-292;
33. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині.- Кам'янець-Подільський: Абетка,2001.-С.106;
34. Петренко В.І. Трагедія українського селянства (1932-1934 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського.-Вип.5. Серія: Історія: Збірник наукових праць.- Вінниця, 2003.-С.122-125;
35. Требін М. Тероризм як деструктивний модус буття // Сучасність.- 2003.-№2.-С.80;
36. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-1933) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. праць.-Вип.3.-К.: Наукова думка,1994.-С.42;
37. Шульга І. Людомор на Поділлі.-К.: Республіканська асоціація українознавців,1993.-С.32,75;
38. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами(1921-1939 рр.).-К.: «Альтернативи»,1999.-С.155;
39. Марочко В.І. 1932-1933рр.: Голодомор в Україні: Причини і наслідки. Конспекти лекцій.-К., 1994.-С.38;
40. Банько І.Н. Голодомор 1932-1933 гг.- последствия сталинского тоталитарного режима // Історична наука: проблеми розвитку.

- Матеріали конференції. Новітня історія України.-Луганськ: Вид-во СНУ ім.В.Даля,2002.-С.31;
- 41.Белокриницький С. Очерк истории ЛК СМУ.-Х.:Пролетарий,1926.-С.91,113;
- 42.Єрмак О.П. «Ліквідація куркульства як класу» // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.-К.:Наукова думка,1991.-Вип.1.-С.50;
- 43.Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.).-К.: Інститут історії України НАН України.-2001.-С.129-139;
- 44.Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Дис. ... докт. іст. наук.-К.,1999.-С.204; 45.Мельничук О.А. Участь комнезамів у здійсненні «другої революції» у подільському селі // Історія України: маловідомі імена, події, факти (36. статей).-К., Донецьк: Рідний край, 2001.-Вип.15.-С.205;
- 46.Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні. По сторінках однієї призабутої книги // Дзеркало тижня.-2003.-16 серпня;
47. Гуревич А.Я. Средневековый купец // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество.1990.-М.,1990.-С.97;
- 48.Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания.-Л., 1968.-С.83,104;
- 49.Удод О.А. Психоісторичний підхід до історичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету: історія та археологія.-Дніпропетровськ: Вид-во ДУ, 2000.-Вип.8.-С.33-37;
- 50.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности.-М.: Республика, 1994.-447 с.